

УДК 655(497.11)“1494/1638”
655.535.4
655.3.066.11(497.11)
Оригиналан научни рад

Додатни текстови старих штампаних књига у контексту почетака српског издаваштва

Жарко Војновић
Народна библиотека Србије, Београд
stevlovi@gmail.com

Сажетак

Српске штампане књиге, које називамо старим, јављају се од последње деценије 15. века, а последња из те категорије изашла је 1638. године. Револуционарност појаве штампарства у историји цивилизације узрок је томе што се у нашој библиологији готово никад за овај период не користи квалитативно другачији термин „издаваштво“. Тако је штампарство, као суштински услужна делатност, теоретски превагнуло над издаваштвом као свеобухватним процесом бављења књигом. Стога је потребно овом последњем коначно дати приоритет. Додатни текстови старих српских штампаних књига (обавезни предговори и/или поговори), осим што су првокласни историјски извори, откривају не само идеје првих српских издавача, него нам, уз употребу извесне књижевне анализе, показују унутрашње односе у оквиру издавачког процеса, који је тако разложен на иницијални, организаторски, финансијски, стручни и технички аспект. Појавом тиража, лична и историјско-есхатолошка издавачка мотивација меша се са меркантилном, а различите и принципијелно одвојене улоге финансијера, стручног приређивача текста и мајстора штампара бивају јасније и логичније истакнуте. То потврђује тезу да старо српско штампарство треба звати издаваштвом.

Кључне речи:

издаваштво, штампарство, средњи век, српска штампана књига, 1494–1638, објављивање, додатни текстови, приређивање, ауторска одговорност

По некој чудној навици, прве српске штампане књиге у нашој се науци готово никад не стављају у контекст издаваштва. Текстови који се њима баве готово сви до једног ову проблематику, уместо за издаваштво, везују искључиво за штампарство. Судаћи по њима, ове књиге нису *објављене*, него су просто *шtamпaнe*, а дело Ђурђа Црнојевића, Божићара Вуковића, горажданских Љубавића... скоро се никад не назива *издаваштвом*, него једино и искључиво *шtamпapcтвoм*. Тако се и један узорити зборник, издат о петстогодишњици појаве прве српске штампане књиге (1494–1994) назива *Пeт стo гoдина српскoг шtamпapcтвa*. Као да је чињеница проналаска штампана покретним словима,¹ револуционарног изума који је пресудно утицао на развој цивилизације, толико засенила суштину

овог питања, да се заборавља на једну просту чињеницу: да је тај проналазак ствар првенствено *технолошког карактера*, макар и била непорецива чињеница да је омогућио огроман квалитативни скок у историји друштва. Штампарска преса је означила техничку иновацију која је значајно убрзавала посао, али која, сама по себи, не може стајати на првом и најважнијем месту тог процеса: оно свакако припада организационом уму који стоји иза њега. Иако је чињеница да је та машина отворила једну сасвим нову визију развоја цивилизације књиге, њена технологија, сама по себи, не може се прогласити најважнијим његовим моментом. Промена, међутим, уобичајене тачке гледишта, то јест премештање тежишта са штампарства као технолошког питања на издаваштво као свеобухватни процес бављења књигом, веома је важна и за српску библиологију, јер мења перспективу, те се самим тим пружа могућност достизања квалитативно другачијег нивоа

¹ Увек треба наглашавати синтагму „покретна слова“, јер је штампање само по себи, као *техника печаша*, постојало много раније, па су се и књиге тако могле производити у „блок“ техници (као што су касније, на пример, рађене у 18. веку и српске бакорезне књиге).

сознања. Са овог становишта нам додатни текстови, тачније, предговори и поговори у старим српским штампаним књигама, о којима се много писало као историјско-језичким изворима и који ће овде бити укратко размотрени са становишта издавачке и ауторске одговорности, изгледају другачије, па иако на први поглед не нуде нове податке, као да су нам на располагању за нека другачија тумачења.

Посебно је питање да ли и овоме претходећи период, то јест епоха рукописних књига, може бити проматран у контексту теорије издаваштва. Ако се он сагледа у светлу чињенице да се ту не ради само о преписивању, пошто је и оно, попут штампања, тек питање технологије, него о процесу који редом подразумева:

1. избор текст(ов)а (који углавном не чини сам преписивач),
2. потом редакцију текста (коју мора обавити неко учен, што преписивач не мора бити),
3. а нарочито набавку материјала за писање (прескупи пергамент или нешто јефтинија хартија, мастило, кожа и дачшице за корицење, металне копче, итд., што подразумева снажну материјалну подршку),
4. потом и решавање финансијског статуса преписивача (који посао не обавља на свој трошак),
5. а узмемо ли у обзир и доказану праксу истовременог преписивања већег броја књига на истом месту (у скрипторији), што подразумева минуциознију организацију „одозго“ у свим аспектима, долазимо до закључка да је и традиционална преписивачка производња књига у најмању руку протоиздаваштво. Историја српске књиге са овог становишта као да задобија нове облике и могућност нових тумачења.

Гутенбергов изум у Европи је означио зору новог дана. Међутим, код Срба је он дошао у сумрак. Прва домаћа штампарска преса стигла је у последњу слободну српску земљу, која је бројала, у буквалном смислу, такође своје последње дане. Оно што је за остатак Европе било питање напретка, за земље које су убрзано падале под османску власт било је питање егзистенције. У тој историјској ситуацији јасно је да прво српско модерно издаваштво није могло имати успеха ни изблиза колико

европско.² Управо зато, оно што јасно раздваја и одликује српско, јесте наглашена историјска перспектива коју налазимо у предговорима и поговорима србуља, текстовима често књижевног карактера, уједно и првокласним историјским изворима. Због стања у којем се налази српски народ и његове институције, та перспектива ће уједно бити и снажно есхатолошки обојена. Ова амплитуда јасно ће се показати већ у првим додатним текстовима цетињских издања, састављаним управо поводом њиховог објављивања. Они нас уводе у тему *издавачке моштивације*.

У нашој науци одавно је утврђено да старе српске штампане књиге у формалном и структурном виду представљају, нарочито у почетку, технолошки друкчије изведене копије рукописне књиге.³ Слично ће бити и са поетиком додатних текстова, који се ослањају на традицију записа као посебног књижевног жанра. Њихова структура ће у великом броју случајева бити идентична, што се лако даде видети пратећи типологију коју износи Ђорђе Трифуновић.⁴ Налазимо и у једнима и у другима готово обавезну почетну тринитарну инвокацију, што је илустрација средњовековног религиозног доживљаја започињања и довршавања сваког дела, тим пре што се у највећем броју случајева ради о богослужбеним књигама. Њу често прати библијска рекапитулација која обухвата период од Стварања до Педесетнице, и понекад залази у патристичко домостроја спасења и писци црквених служби). Са ове тачке се често потом прелази у савременост, при чему се евоцира тренутно историјско стање. Овде настаје жижа нашег истраживачког интереса, јер ту налазимо оно што смо горе назвали испољавањем историјског сазнања, обично прожетог есхатолошким духом. Текстови које ћемо проматрати сведоче нам управо на овом месту о промени

² Изум штампарске машине изазвао је прелом у свести европског интелектуалца. Код нас се то није могло десити, јер није било довољно времена за довршавање те револуције, нити је могла због тога настати критична маса штампаних књига, која би преобразила културну перцепцију српског читаоца. Његова свест стога још дуго остаје „рукописна“: приређивач првих српских штампаних књига умеће за себе рећи да је књигу „писао“, баш као и његов технолошки претходник, писар рукописне књиге. Уосталом, српска рукописна књига надживеће тај први период штампане, који се завршава Ђинамијевим *Псалтиром* 1638; не само да преписивање у тој епохи никад није престајало, већ се продужило, у недостатку штампаних књига, и у 18. веку.

³ То се пре свега односи на спољашње формалне карактеристике: недостатак насловне стране, структурисање текста без пасуса, итд.

⁴ Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова* (Београд: „Вук Караџић“, 1974), 79-93.

која се збива у свести првог српског издавача на прелазу из једног у друго технолошко – и потом цивилизацијско – доба, тј. о питању мотивације.

Каква је „преписивачка“ мотивација, коју смо горе именовали „протоиздавачком“? Рекло би се да је у суштини идентична издавачкој, коју у српском случају пратимо од појаве издавачке куће Ђурађа Црнојевића.⁵ Нове књиге се производе углавном по потреби, тј. кад старе нестану, ако се толико оштете да више нису за употребу, или је потребно опремити ново богослужбено место (у виду имам пре свега богослужбене књиге и њиховог „колективног“ наручиоца, манастир или парохију; теолошке настају углавном по жељи наручиоца појединца). Међутим, основну разлику у поимању овог посла учиниће једна кључна категорија омогућена технолошким напретком: то је *издавачки шираж*, који у преписивачкој цивилизацији не постоји, јер она производи уникате. Управо овде долази до промене свести у оквиру процеса производње књиге, која ће се испољити на тачки укрштања са датим историјским околностима. О томе сведочи први српски штампани текст у предговору *Окшоиха првогласника* (1493/1494):

„Пошто у Тројици поштовани Бог благоизволе испунити Своју Цркву различним књигама, то и ја, у Христу Богу благоверни и Богом чувани господин Ђурађ Црнојевић, видевши да се цркве, грехова наших ради, испразнише од светих књига пљачком и уништавањем агаренских чеда, узревновах поспешењем Светога Духа и љубављу ка божанственим црквама, и печатах ову душеспаситељну књигу Осмогласник на испуњење славословља трисунчаног Божанства Кома се у Јединици поклањамо.“⁶

Слична мисионарска мотивација чуће се и у поговору, сличним речима.⁷ Дело зетског војводе тиче се, дакле, пре свега повећавања егзистенцијалног одбрамбеног капацитета Православне цркве и, шире, народа, у време историјске низбрдице, тако што ће се надокнађивати оно што је

у међувремену уништено. Има се, дакле, у плану шири подухват продукције великог броја књига. Ово је управо основни диференцијални момент у односу на преписивачку цивилизацију: Ђурађ Црнојевић никада не би могао дати овакву самосвесну изјаву поводом свог подухвата да му усвојени технолошки напредак није омогућио да књиге производи у дотад незамисливом броју. Ниједан преписивач не би могао тврдити да је његов циљ да надомести књиге које Исмаилћани уништавају, не само због уобичајеног смиреноумља, него и због немогућности остварења те идеје традиционалним средствима, при чему се преписивање једне књиге може протегнути на више месеци. Насупрот томе, јеромонах Макарије, као руководилац првог модерног српског издавачког подухвата, уз помоћ седам људи, довршио је *Окшоих првогласник* за осам месеци. Тираж је непознат, али се може претпоставити да није био ни у ком случају испод пет стотина. Објављивање једног наслова у толиком броју примерака значи дотад невиђену могућност да се он нађе у врло кратком року у неколико стотина цркава, што значи да богослужбени живот – а у средњовековној култури то је основа егзистенције уопште – може да се настави и да траје упркос историјској катастрофи. То је директна последица револуционарне појаве издавачког тиража, што је пресудно утицало не само на свест првог издавача, како смо видели у његовом (да ли ауторском?) тексту, него је требало потом да промени и свест православне заједнице.

Ово схватање смисла и циља издавачког посла преузеће од Ђурађа Црнојевића и Божидар Вуковић. У својој другој објављеној књизи, *Псалтиру с йоследовањем* (1519/1520), он ће (или његов књижевни „заступник“, тј. приређивач његових књига), на сличан начин формулисати своју издавачку мотивацију:

„Тога ради и ја, грешни и међ људима најмањи Божидар Вуковић Подгоричанин од Ђурића, жељом зажелех душекорисним књигама испунити недостатке, оно што умалише и опљачкаше Исмаилћани по Божјем допуштењу.“⁸

Ова мотивација јавиће се потом и у неким другим Вуковићевим издањима („као што пређе рекох

⁵ Подвлачимо још једном да овде нећемо користити уврежени термин „Штампарија Ђурађа Црнојевића“ (или Божидара Вуковића, итд.). Ради се о правом издавачком предузећу које у оквиру свог рада поседује и штампарију. Лако се даде замислити ситуација да издавач, као што то и данас бива, нема своје машине, него своја дела објављује тако што се служи услугама оног ко их поседује. Штампарство је тако, у својој *технолошкој* суштини, само услужна делатност.

⁶ Преведено према: *Издавачи, штампари, преписивачи* (Цетиње: Обод, 1996), 15. Иако ова антологија, уз оригиналне (мада фонетизоване) текстове, садржи упоредо и преводе приређивача, аутор овог текста одлучио је да за ову прилику пружи своје преводе.

⁷ Исто, 19.

⁸ Преведено према: *Издавачи, штампари, преписивачи*, 39.

у другим књигама⁹, подсећа он, успостављајући континуитет идеја и у оквиру сопственог издаваштва). Њено стално појављивање и експлицирање сличних мисли сведочи о континуитету свести међу Србима о потреби надокнађивања уништеног у време османског терора, што је подухват егзистенцијалног карактера. Агаренска уништавања поменуће и Стефан Скадранин у свом *Посном шриоду* (1561).¹⁰ Овде нећемо наводити додатне текстове из издања Божидаревог сина Вићенца, јер је он углавном прештампавао оне из очевих, што је меркантилни аутоматизам и неинвентивност своје врсте, макар су на корисника/читаоца тих књига и ти поновљени изрази морали несмањено деловати. Другим речима, ако од штампаних нису имали Божидарева, него су добили тек његова издања, то је био начин да оригинална идеја ипак стигне до њих: у том смислу њено формално понављање уопште не смета, него је и пожељно. У сваком случају, историцистичка издавачка мотивација која потиче од Ђурђа Црнојевића постала је нормативна формула у старим српским печатаним књигама. Чак и тамо где се, гледано из касније перспективе, осећа као ствар пуког формализма (као у Вићенцовим издањима), она не губи на свом реалном потенцијалу, којег оживљава и потврђује актуелно историјско стање православног народа.

Додатни текстови старих српских штампаних књига сведоче и да се ова универзална, протонационално-црквена мисионарска инспирација, која је резултовала појавом српског издаваштва, преплиће са личним надахнућем. Лична мотивација је незаобилазан момент средњовековног бављења књигом. Записи из рукописних књига настављају свој живот у оквиру нових технолошких форми и тамо где је у први план долазила личност некадашњег преписивача, најчешће у колофонима. Ипак, разлика је знатна: стари преписивач често остаје за нас анониман, док његови наследници – нови издавач, као и мајстор штампар/приређивач запослен код њега – углавном не пропуштају да мање-више јасно истакну свој допринос у објављеној књизи. За то је свакако заслужна новонастајућа књижна

цивилизација која, уз помоћ издавачког тиража (јер управо он омогућава *фиксираним* *текстима*, што значи његову стабилност, непромењивост, трајност, дакле и *нормативност*¹¹), пружа ефикасну индивидуалну меморију, *фиксирани* умножавањем идентичних појединачних медија њеног распрострања. О преписивачу је могао знати, на основу његовог записа, само уски круг корисника „његове“ уникатне књиге, на узаном простору, у орбити једног богослужбеног места; о издавачу, због ширења истоветних примерака са истоветним текстом, могло се знати од Венеције до Москве. Ову ситуацију први издавачи користе и тако што ће будућим читаоцима дати до знања о сопственој жртви, која је уједно духовна и материјална. Увек се, наравно, ради о синергији Божје благодати – надахнућа одозго и човекове добре намере и уложене снаге. Овај први пол никад се не прећуткује, он је нормативног, библијског карактера, но све чешће и више се инсистира и на овом другом.

„(...) устасмо на ово божанствено дело, које желех од младости своје, и са свом љубављу срдачном потрудих се, па ни сна чак својим очима не дадох, нити штедох од имања својега, које ми је дао Бог, док не дођох до свршетка свете књиге ове, зване Октоих, и уз Божју помоћ напечатах и доврших са великим трудом у западним странама.“¹²

Другим речима, новина коју нам доносе ови додатни текстови јесте ауторско „ја“ које се самосвешћу, потпомогнутом тиражом, јасно одваја у односу на оно самоскривајуће „ја“ традиционалне средњовековне књижевности.

Први српски издавачи јасно сведоче, дакле, о свом мисионарском подухвату, али убацују и традиционалне, из рукописне цивилизације наслеђене формулативне изразе и општа места. Ако је досад описивана издавачка мотивација била историцистичког карактера, додатна мотивација је свакако есхатолошког, уједно личног и универзалног. Ово друго се увек тиче осећања последњих времена, које је то јаче што се историјско клупко одмотава крвавије, као у црнојевићко доба. Подвучимо

⁹ Исто, 69. Предговор *Празничном минеју* (тј. *Зборнику*, 1536/1538). Ово јасно говори и о сталном присуству те историјске мисионарске свести код Божидара Вуковића (иако је већ његов издавачки подухват био у великој мери трговачког карактера). У истој књизи исказаће је и у поговору: „Видевши у последња времена велико разрушење и уништење светих цркава и умањење божанствених књига од иноврних народа [...] печатах ову божанствену и многоначиту књигу звану *Зборник*...“ (Исто, 75).

¹⁰ Исто, 101.

¹¹ Нормативност богослужбеног текста биће омогућена тек на овај начин, кад велики број идентичних копија једне књиге буде могао доспети у малом временском року на већину богослужбених места; Никонова реформа у Русији била би без тога немогућа, као што ни прописивање литургијске норме у Карловачкој митрополији 18. века не би могло бити проведено да се у исти мах у њој није могло наћи стотине истих богослужбених књига свих типова са утврђеним текстом.

¹² *Окшоих ѱейшоласник* (1536), предговор Божидара Вуковића. Преведено према: *Издавачи, штампари, преписивачи*, 65-66.

да примећујемо јасну амплитуду између историјског и метаисторијског. Она се, наравно, тиче личног спасења, којим издавач образлаже свој подухват, тражећи потом, у познатом стилу, унапред праштање због евентуалних „писарских“ грешака, као и благослов, правдајући се човечјом немоћи.¹³ Равнотежа с личним грехом, извором вечне пропасти, покушава се успоставити добрим делима, а испуњавање цркава новим књигама је такво дело *par excellence*, чиме се измољава вечни спомен.¹⁴ Издавачка кућа Ђурђа Црнојевића је установа чија је самоидентификација у пуном смислу усмерена на обједињени мотив родољубља и богољубља, без обзира на велику извесност да су се њени производи продавали, што се, према неким исувише идеалистичким схватањима о неутилитарности богоугодних дела, можда не би слагало једно с другим. То, међутим, у овом случају као да не смета: другим речима, да их он није стварао, не би се где имали набавити, што би значило губитак верског и отаџбине идентитета. Сличну мотивацију налазимо, као што смо видели, барем декларативно, код Божидача Вуковића, иако је он био типичан трговац (не само књигама),¹⁵ па потом и код неких других издавача. Једна од битних функција ових додатних текстова је, стога, подизање споменика „трудившим се“.¹⁶

Овде, међутим, треба поставити једно суштинско питање, које се тиче, модерно речено, приповедачке позиције, идентитета говорника, то јест самосвесног ауторског „ја“ у овим предговорима и поговорима. Да ли је прво лице које обавезно у њима налазимо идентично имену под којим се појављује? У богослужбеним књигама које овде узимамо као изворе постоји, како смо видели, двостепеност текста. Први, основни степен је сам богослужбени текст познатих или непознатих

црквених аутора, због којег се књига и објављује; други степен су додатни текстови који окружују те првостепене. Идентитет првостепених за ову прилику није битан, јер су они одавно прошли рецепцију црквене заједнице, а њима се, уосталом, овде и не бавимо. Међутим, да ли је јединствен глас у другостепеним, пратећим текстовима? Кратак поглед на њих казује нам да се у њима јавља идентитет најмање једне, а углавном две литерарне личности. Прва је издавач – Ђурађ Црнојевић, Божидар Вуковић, Вићенцо Вуковић..., а друга неко коме је тешко наћи право име, али се у нашој науци најчешће назива „штампаром“ или „мајстором“: то су јеромонах Макарије (код Ђурђа Црнојевића), јеромонах Пахомије, јерођакон Мојсеј, монаси Теодосије и Ђенадије (код Божидача Вуковића) итд., дакле – имена присутна у деловима текста који уједно садрже и импресуме, као и обавезно датирање. Овде се не можемо детаљно бавити питањем приређивања публикација, то јест уделом издавача у одређивању текстова богослужбених књига, као ни тиме да ли су они које смо горе са много резерве назвали „мајсторима“ можда више од тога, на пример – приређивачи, у савременом смислу. То би захтевало минуциозну анализу сваког предговора и поговора, као и поприлично домишљања и употребе логике која можда и нема довољно упоришних тачака, јер нам неке од битних информација просто недостају.¹⁷

¹⁷ Питање ауторске одговорности у приређивању богослужбених текстова и публикација које их садрже у овом случају је помало клизав терен. Довољно јасних података ту нема, а сами додатни текстови тешко могу бити сигурно сведочанство о томе, иако је било покушаја разграничавања. Рецимо, Дејан Медаковић је, на основу не баш доследно спроведене анализе, утврдио да је Божидар Вуковић „највероватније припремао текстове за штампу“ (Дејан Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV-XVII века* (Београд: Научно дело, 1958), 47). Међутим, логици ствари не одговара тврдња да је приређивач литургијских текстова лаик-трговац; пре ће бити да је то посао оних монаха који су били запослени у Вуковићевом предузећу и који су иначе својим чином најприсније и „најстручније“ везани за њих. Тешко да би се самом Вуковићу, пре него њима, могла приписати следећа реченица из *Псалтира с последовањем* (које иначе нема окамењену структуру, што значи – текстови се морају одабрати, као што се види из доњег цитата):

„Савршише се ове свете и божанствене књиге зване Псалтир, којем приложисмо синаксаре годишњег круга, тропаре и кондаке светиња, такође и посни синаксар, приложисмо и часословац, са ноћном и дневном службом по уставу преподобног оца нашега Саве Јерусалимског.“ (преведено према: *Издавачи, штампари, приписивачи*, 45). Треба обратити пажњу и на мношину која се у овој реченици употребљава. Пошто издавач о себи у уводном делу увек говори у првом лицу, овде употребљена мноштина упућује у најмању руку на извесно приређивачко коауторство. У сваком случају, приређивање једне овакве богослужбене књиге, која треба да замени неколико других, суштински може бити дело само искусног свештенослужитеља. То је тема која задире дубоко у историју рукописне књиге.

¹³ Овакве изјаве није потребно наводити, јер су рађене дословно према матрицама преузетим из рукописних књига. То је зато јер духовна клима остаје истоветна.

¹⁴ Понегде ова покајничка перспектива прелази у праву исповедну књижевност, као у случају поговора у *Службенику* браће Љубавића (1520), насловљеном „Мољеније Ђура Љубавића ка часним презвитером“. Тумачење видети код: Ђорђе Трифуновић, „Мољеније Теодора Љубавића“, *Зборник Музеја примењене уметности*, 11 (1967): 55-57.

¹⁵ О томе видети последњи објављен текст: Мирслав Лазић, „Између патриотизма, побожности и трговине: мотиви издавачке делатности Божидача Вуковића“, *Археографски прилози* 35 (2013): 49-93.

¹⁶ Божидар Вуковић потпомогао је ангажман на личној промоцији стављањем свог грба на нека своја издања, што је незамисливо за традицију рукописне књиге. У овом светлу, то је ликовна аналогија додатним текстовима о којима је овде реч. Лична афирмација се очигледно и на овај начин тражи истицањем потврде актуелног друштвеног статуса.

Старе штампане књиге садрже јединствен феномен за проблеме српске библиологије, јер се у њима, у оквиру додатних текстова, јавља обавезно слово издавача. Из данашње перспективе чини се да је оно иманентан део ових публикација, јер нема ниједне која би се јавила без њега, насупрот данашњим обичајима, где је издавач видљив само формално. Ипак, можемо покушати да одговоримо на питање: да ли је сам средњовековни издавач, са својим именом и презименом, као глас који се у овим текстовима појављује у виду говорника у првом лицу, заиста њихов састављач? Рецимо одмах да ауторско приповедање или исповедање у првом лицу не мора ни у ком случају значити да је оно заиста производ тог лица. Може се просто радити о литераризацији, тамо где је можда не бисмо очекивали. Довољно је присетити се поговора горажданском *Служабнику* под насловом „Мољеније Ђура Љубавића ка часним презвитером“: ово мољеније је исписано у форми првог лица, али је Ђуро, који се исповеда пред читаоцима, већ мртав. Други глас који се јавља у том тексту, у непрекинутом низу, такође у ја-форми, припада његовом брату Теодору, због чега можемо помислити са великом вероватноћом да је ова литераризација његово дело.¹⁸ Дакле, да ли је писац првог српског штампаног текста, предговора *Окѡиоху ѡрвојласнику*, заиста и дословно Ђурађ Црнојевић, како је тамо именован? Или су само идеје његове, а њихов литерарни уобличитељ је неко други, можда сам Макарије, *човек књиѡе*, који говори о себи у продужетку, такође у првом лицу? Може ли се замислити ситуација у којој најпре Ђурађ Црнојевић, као издавач, свој текст намењен објављивању у виду предговора, саставља на хартији или га диктира у перо, да би га касније мајстори слагачи пренели у штампарске „форме“; или свом евентуалном књижевном заступнику саопштава своје мисли, које овај потом претаче у формално туђ текст, туђе прво лице? Паралелу можемо можда наћи у аренгама повеља, које су извесно састављали, на заповест велможа, граматици; ово је могуће тим пре што многе идеје у таквим приликама бивају преузете из скривнице општих места која се у оваквим приликама могу или морају искористити.

Тезу о литераризацији изражавања издавачке воље одлично подупире додатни текст *Београдској четвороројеванђеља*, чије је штампање започео кнез Радиша Дмитровић, а довршио Тројан Гундулић, јер је Дмитровића ненадано задесила смрт. Овај текст је трогласан: најпре говори Дмитровић као зачетник, потом Гундулић као извршитељ, а онда штампар/приређивач јеромонах Мардарије као стручно лице. Ипак, Дмитровићев говор саставио је неко други, јер се он, иако у ја-форми, обраћа читаоцу са онога света.

„... и не штедех од својега Богом данога имања док не саставих слова за печатњу. И одједном дође грдни час смрти, и узе дух мој; и по смрти својој оставих ове форме знанцу својему“.¹⁹ [= Тројану Гундулићу]

Можемо с разлогом претпоставити да Гундулић као Дубровчанин највероватније није располагао умећем књижевног српскословенског израза, што значи да ни његов ауторски литерарни удео овде није оригиналан. То би био најбољи доказ да је цео овај додатни текст у ствари Мардаријев: у првом његовом делу он евоцира успомену на Радишу Дмитровића представљајући га књижевно као живог говорника, у другом делу формулативним изразима описује улогу Гундулића као настављача и свог послодавца (такође у првом – Гундулићевом – лицу),²⁰ а на крају оставља скроман, стандардан запис о себи.²¹ Дакле, иако налазимо три прва лица у једном тексту, његов аутор је последњи говорник.

Важно је истаћи пре свега структуру појављивања различитих гласова у овим пратећим текстовима. Њихово разликовање је очигледно *програма*ско, унапред срачунато, што значи да они обављају, или представљају, различите функције. Осим тога, њихов редослед је *хијерархијско*ј карактера. Најпре долази (1) слово конкретно именованог издавача, који објашњава, како смо видели, своју мотивацију – у оквиру ових другостепених текстова, тај је глас свакако примаран. (2) Глас „мајстора“/„штампара“ (а пре ће бити пословође/приређивача) у односу на њега свакако је секундаран.

„(1) у Христу Богу благоверни и Богом чувани господин Ђурађ Црнојевић ... узрєвновах...“

¹⁸ То је свакако саставни део средњовековне поетике: чин погребња такође познаје исповест покојника у првом лицу, као што и на многим надгробним споменицима налазимо лично обраћање покојника посетиоцу гроба.

¹⁹ *Београдско четвороројеванђеље 1552*. (Београд: Народна библиотека Србије, 2000), 211.

²⁰ Исто, 211–212.

²¹ Исто, 212.

(2) Заповешћу господара ми Ђурђа Црнојевића, ја, Христов раб, свештеноинок Макарије, рукоделисах...”

Овај се редослед као нормативан чува од Ђурђа Црнојевића надаље у свим додатним текстовима старих српских штампаних књига.

То би значило и да је овај други глас нижег нивоа, што се потврђује чињеницом да слово издавача никад не недостаје, док ово друго понекад изостане.²² Ипак, чини се да управо овде можемо доћи до парадоксалног обрта. Ако смо ближи схватању да посао приређивања публикације није оно чиме се бави издавач, онда смо ближе и идеји да ни примарни текст – у оквиру додатних текстова – највероватније није у пуном смислу дело његовог именованог говорника, тј. издавача, него да представља извесну стилизацију од стране ученијег приређивача, чији глас чујемо у секундарном тексту; у најмању руку, ради се о извесном сарадничтву.²³ То би значило да он вољно своју улогу ставља на друго место тако што најпре истиче издавача и његово дело. Уосталом, то је у складу са

средњовековном традицијом „самосмиравања“ и, с друге стране, прихваћеним поретком. Додајмо и да је лична мотивација оба гласа који се појављују иста, сотириолошка: то је „остављеније грехов“, и стицање вечног живота, исто онако како бива у традиционалним записима рукописних књига.²⁴

Кад се у 18. веку, после застоја од скоро стотину година (рачунамо ли као крајњу тачку усамљену појаву Ђинамијевог *Псалтира* 1638. у Венецији, једину српску књигу штампану у 17. веку), обнови издавање српских књига, ситуација је већ била драстично измењена. Нови српски издавачи и приређивачи, који се појављују у средини и друштву другачијем од оног у којем су деловали њихови претходници, углавном се нису одлучивали на опширније и садржајније саопштавање својих идеја у оквиру предговора или поговора нових публикација. То је уједно и разлог зашто нам често недостају основни подаци о путу настајања тих нових књига, због чега их морамо углавном тражити у архивској грађи. Противно томе, први српски издавачи, од Цетиња, преко Горажда, до Венеције и Београда, проговорили су о својим подухватима јасно, откривајући своју мотивацију и начин свог бављења књигом, и то у текстовима често литерарног карактера. Тако је и српска књижевност добила један специфичан жанр који, наставши на богатој традицији средњовековних записа, говори о рађању нове свести, новом добу у којем се наша српска књига и о новим правцима које је требало пропустити.

²² Изузетак су манастирске штампарије, где немамо индивидуалну иницијативу – тачније, она није јасно истакнута на књигама, што је у складу са монашком праксом. У њиховом случају немамо податке како долази до објављивања књиге, а тежиште се у додатним текстовима преокреће: немамо реч издавача, а имамо реч штампара/приређивача.

²³ Сличне идеје, везане уједно и за питање редакције текстова, изнела је и Надежда Синдик, без темељнијег образлагања: „Иако се издавачи разликују, штампари или технички извођачи су у оба случаја црквена лица који су у исто време и редактори и лектори главних текстова, уметнички оформитељи и аутори или коаутори у састављању предговора и поговора“ (Нада Синдик, „Предговори и поговори као извори за историју старе српске штампане књиге“, у *Сусрећи библиографа у сивомен на др Георгија Михаиловића 1984* (Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натосевић“, 1985), 14). Индикативно је и карактеристично мешање технолошког штампарског рада и интелектуалног приређивачког.

²⁴ Све то већ имамо у поговору *Окћоиха првојласника* (в. *Издавачи, штампари, преписивачи*, 18–19).

Литература:

1. *Београдско четворорјеванђеље 1552*. Београд: Народна библиотека Србије, 2000.
2. *Издавачи, штампари, преписивачи*. Цетиње: Обод, 1996.
3. Лазић, Мирослав. „Између патриотизма, побожности и трговине: мотиви издавачке делатности Божицара Вуковића“. *Археографски прилози* 35 (2013): 49–93.
4. Медаковић, Дејан. *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*. Београд: Научно дело, 1958.
5. Синдик, Нада. „Предговори и поговори као извори за историју старе српске штампане књиге“. У *Сусрећи библиографа у сивомен на др Георгија Михаиловића 1984*, 12–16. Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натосевић“, 1985.
6. Трифунковић, Ђорђе. *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд: „Вук Караџић“, 1974.
7. Трифунковић, Ђорђе. „Мољеније Теодора Љубавића“. *Зборник Музеја примењене уметности*, 11 (1967): 55–57.

Additional Texts of Old Printed Books in the Context of the Beginnings of Serbian Publishing

Summary

Serbian printed books, referred to as old books, appear in the last decade of the 15th century. The last book in this category was issued in 1638. Revolutionary features of the printing phenomenon in the history of civilization is the reason why, in our bibliology, when speaking of this period, we almost never use the qualitatively different term publishing. Thus printing, as an essentially service activity, has in theory prevailed over publishing as a comprehensive process of dealing with books. Therefore, it is necessary to finally give priority to the latter. Change of balance in favor of the latter concept changes bibliological perspective and gives a different insight into the problems of the old Serbian printed books. Starting from the premise that copying books by hand in the previous period represents the earliest form of publishing, with the argumentation that it was often being performed within the detailed organizational process, particular attention has been paid to the additional texts of the old Serbian printed books as successors of introductory or closing records in manuscript books. Obligatory forewords and/or afterwords in the new printed books, besides being the first-class historical sources, reveal to us not only the motivation of the first Serbian publishers, but using a sort of literary analysis show the internal relationships within the publishing process, deconstructing it into initial, organizational, financial, professional and technical aspect. With the appearance of the concept of edition, which includes the entire number of copies of a publication issued at one time, the personal, historical and eschatological publishing motivation mingled with the mercantile, while different and separated roles of financiers, professional text editors and typographers became clearer and more logically highlighted. Although they have specific functions within the publishing process, they are all united by the missionary idea of supplying books for collections of monasteries and churches destroyed during the Turkish conquests, as well as by personal soteriological inspiration. It has been found that the texts of these books have a two-level feature, wherein the additional texts, even though being secondary, are the primary bibliological source. There are two levels in them as well, since firstly they give a literary word of the publisher (financier), followed by a word of the typographer, who is most likely their author. This practice indicates the birth of a new consciousness in the history of Serbian culture.

Keywords:

publishing, printing, Middle Ages, Serbian printed books, 1494-1638, additional texts, editing, authorial responsibility

Примљено: 20. фебруара 2015.
Прихваћено за објављивање: 12. марта 2015.